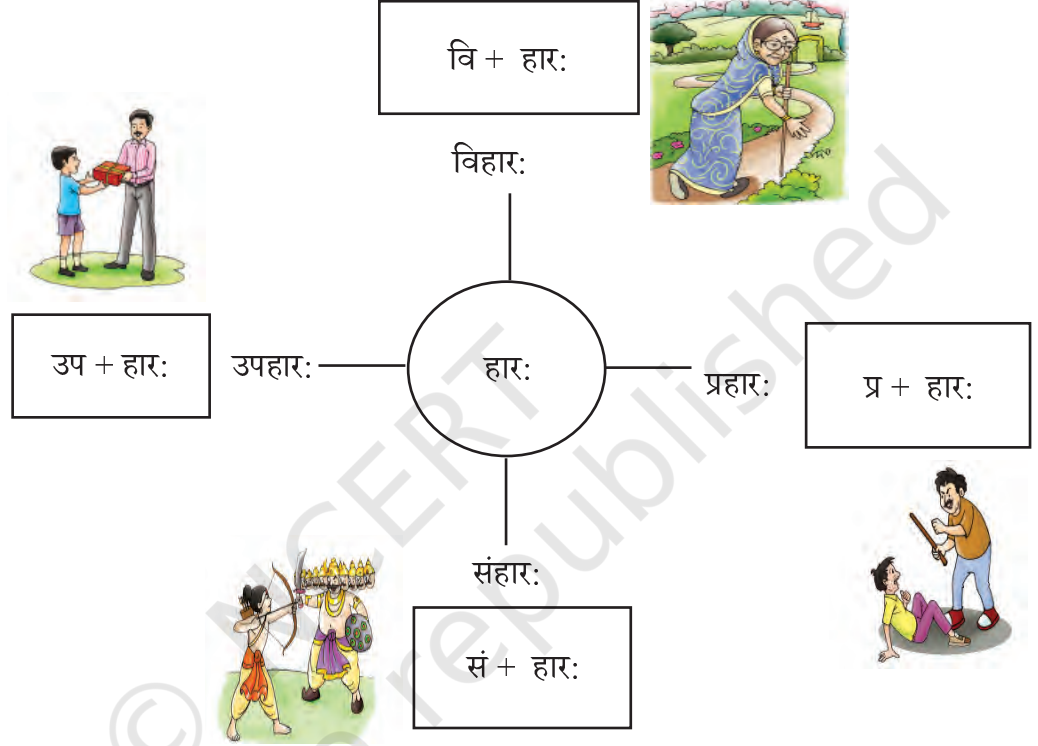

उपसर्गाव्ययप्रत्ययाः

उपरि वयं पश्यामः यत् 'हारः' इति पदस्य भिन्नैः उपसर्गैः सह संयोगे जाते अर्थपरिवर्तनमपि सञ्जातम्। उपसर्ग-विषये उच्यते —

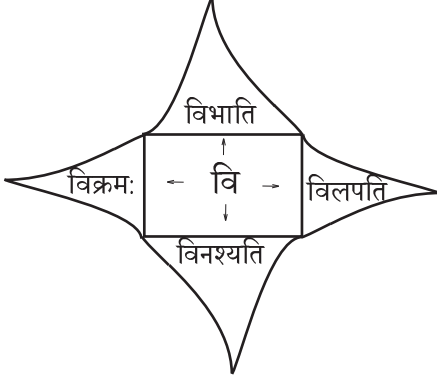
“उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।

प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत्॥”

उपसर्ग-विषये ज्ञातव्यम् यत् —

- उपसर्गः शब्दात् धातोः च पूर्व भवति।
- उपसर्गेण कदाचित् अर्थे परिवर्तनं कदाचिच्च अर्थस्य पोषणं भवति।
- कदाचित् एकस्मिन् शब्दे द्वित्राः उपसर्गाः अपि भवन्ति।

1. उपसर्गान् संयुज्य पदरचनां कुरुत —

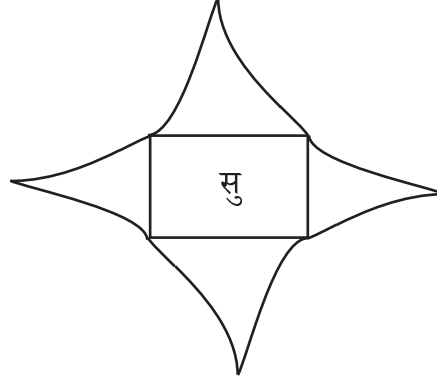

विशेषः (वि + शेषः)

विकारः (वि + कारः)

विहारः (वि + हारः)

विवादः (वि + वादः)

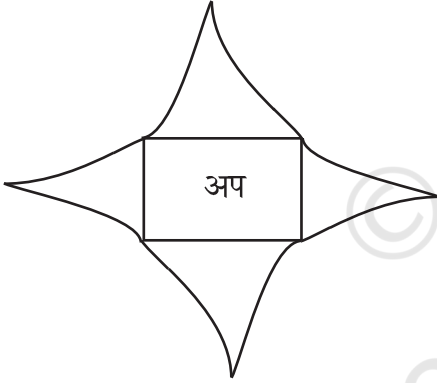

सुगन्धः (सु + गन्धः)

सुकन्या (सु + कन्या)

सुबुद्धिः (सु + बुद्धिः)

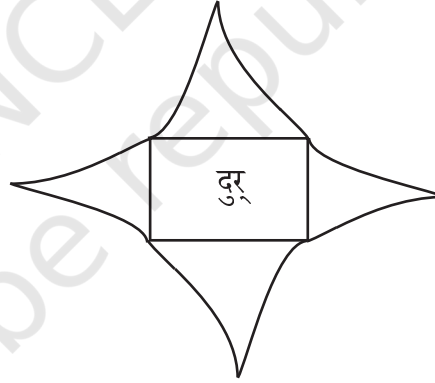
सुदर्शन (..... + ...)

अपमानः (अप + मानः)

अपयशः (..... + ...)

अपकारः (अप + कारः)

दुर्दशा (..... + ...)

दुर्बुद्धिः (दुर् + बुद्धिः)

दुर्जनः (..... + ...)

दुराचारी (दुर् + आचारी)

2. उपसर्ग संयुज्य उचितैः धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत —

- i. गङ्गा हिमालयात् ..... । (निस् + सृ, लट्)
- ii. कृषकाः क्षेत्रात् ..... । (आ+गम्, लङ्)
- iii. वयं नियमान् ..... । (परि + पाल्, लट्)
- iv. छात्राः गुरौ आगते ..... । (उत्+स्था, लोट्)
- v. विडालः मूषकम् ..... । (अनु+सृ, लट्)
- vi. त्वं कक्षायां पाठं ध्यानेन ..... । (अव + गम्, विधि.)
- vii. बीजात् वृक्षः ..... । (उद्+भू, लृट्)
- viii. सेवकाः स्वामिनम् ..... । (उप+सेव्+लट्)
- ix. अद्याहं शीतं न ..... । (अनु+भू+लट्)

3. उचितैः उपसर्गयुक्तैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत —

- i. एषः मार्गः अतीव ..... । (दुर् + गम्:)
- ii. कस्यापि अवगुणस्य ..... मा कुरु । (उत् + लेखम्)
- iii. .... अपि ..... न करणीयः । (निर् + धनस्य,
अप+मानः)
- iv. तव एतावत् ..... यत् मम् ..... करोषि
(दुस् + साहसम्, अप्+मानम्)
- v. क्षम्यताम्, ... अहं तव ..... करोमि।
(निस्+सन्देहम्, सम्+मानम्)
- vi. लोकस्य ..... एव श्रेयस्करम् । (सम्+रक्षणम्)

अव्ययपदानि

अव्ययपद	अर्थ	अव्ययपद	अर्थ
अभितः	दोनों ओर	यथा-तथा	जैसे-तैसे
परितः	चारों ओर	यदा-तदा	जब-तब
उभयतः	दोनों ओर	यत्र-तत्र	जहाँ-वहाँ
सर्वतः	सब ओर	उपरि-अधः	ऊपर-नीचे
समन्ततः	चारों ओर		
अधुना	अब	श्वः	(आने वाला कल)
		ह्यः	(बीता हुआ कल)
सम्प्रति	अब	चेत्	यदि, तो
इदानीं	अब	उच्चैः-नीचैः	ऊपर-नीचे
यावत्	जब तक	सर्वत्र	सब ओर
तावत्	तब तक	कुत्र	कहाँ
सदा	हमेशा	एकत्र	एक स्थान
सततम्	हमेशा	कथम्	क्यों, कैसे
शनैः-शनैः	धीरे-धीरे	कथिञ्चत्	जैसे-तैसे
भूयोभूयः	बार-बार	कुतः	कहाँ से
मुहुर्मुहुः	बार-बार	अजस्रम्	निरंतर
असकृत्	बार-बार	नूनम्	निश्चय ही
सहसा	अचानक	खलु	निश्चय ही
अकस्मात्	अचानक	किल	निश्चय ही
सद्यः	तुरन्त	एवमेव	ऐसा ही
सपदि	तुरन्त	ध्रुवम्	अवश्य
झटिति/शीघ्रं	तुरन्त	किञ्चन	कुछ
एकदा	एकबार	किञ्चित्	कुछ
सकृत्	एकबार	केवलम्	केवल
अचिरात्	अभी	ईषत्	थोड़ा सा
अचिरेण	अभी	तूष्णीम्	चुपचाप

अचिरम्	अभी	मा	मत
अपरम्	और भी	न	नही
च	और		
अथ किम्	हाँ, और क्या	ऋते	बिना
कदाचित्	कभी, किसी समय	समया	समीप
पुरा	प्राचीन काल में	निकषा	समीप
अपि	भी	अन्यथा	अन्यथा
वृथा	व्यर्थ		

1. निम्नलिखितानाम् अव्ययानां रिक्तस्थानेषु प्रयोगं कुरुत —

सहसा, अपि, सर्वदा, यदा, अचिरम्, श्वः, ह्यः, इदानीम्, तदा

- ..... निर्णयः न करणीयः।
- ..... गृहम् गच्छ।
- अहम् ..... वाराणसीं गमिष्यामि।
- ..... प्रातः भ्रमणं कुर्यात्।
- ..... मम् गृहे उत्सवः आसीत्।
- ..... अहं संस्कृतं पठामि।
- त्वं किम् ..... गच्छसि?
- ..... अहम् गमिष्यामि ..... सः अत्र आगमिष्यति।

2. अधोलिखितेषु वाक्येषु अव्ययपदानि प्रयुक्तानि तानि पदानि चित्वा यथास्थानं लिखत—

- यावत् परीक्षाकालः नायाति तावत् परिश्रमं कुरु।
.....
- कालः वृथा न यापनीयः।
.....
- अहं सम्प्रति गृहं गन्तुम् इच्छामि।
.....

iv. यत्र-यत्र धूमः तत्र-तत्र अग्निः सम्भाव्यते।

v. पुरा अशोकः नाम राजा आसीत्।

vi. शीघ्रं कार्यं समापय अन्यथा विलम्बः भविष्यति।

vii. अद्य प्रभृति अहं धूमपानं न करिष्यामि।

viii. ईषत् हसित्वा सः तस्य उपहासं कृतवान्।

ix. सः मुहुर्मुहुः किम् पश्यति?

x. अहम् त्वाम् भूयोभूयः नमामि।

3. कोष्ठकेभ्यः शुद्धम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत —

- i. अहं श्वः भ्रमणाय ..... गमिष्यामि। (विना/ध्रुवम्)
- ii. विद्यालयम् ..... उद्यानमस्ति। (समन्ततः/अन्यत्र)
- iii. .... वद। (उच्चैः/नीचैः)
- iv. .... सः पुस्तकं पठति। (अधुना/पुरा)
- v. त्वम् ..... गच्छसि? (कुत्र/एकत्र)
- vi. कोलाहलं ..... कुरु। (मा/एव)
- vii. अध्यापकं दृष्ट्वा छात्रः ..... स्थितः। (तूष्णीं/मुखरः)
- viii. सुरेशः आपणं गच्छति ..... च मित्रेण सह क्रीडिष्यति। (अपि/अपरम्)

4. निम्नलिखित-अव्ययपदानां रिक्तस्थानेषु प्रयोगं कुरुत-

कुतः, सहसा, नूनम्, यदि-तर्हि, प्रायः, अद्य, चिरम्, अथ, सर्वत्र, सदा

- i. भवान् ..... आगतः?
- ii. .... पिपासा अस्ति ..... जलं पिबतु।
- iii. प्रज्ञा ..... आगच्छति।
- iv. .... जनाः साक्षराः सन्ति।
- v. .... अद्य वर्षा भविष्यति।
- vi. .... सोमवासरः अस्ति।
- vii. पुष्पं ..... गन्धयति।
- viii. .... कथा प्रारभ्यते।
- ix. ईश्वरः ..... अस्ति।
- x. माता पुत्री च ..... नृत्यतः।

योग्यता-विस्तार —

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥

अव्ययपदस्य रूपपरिवर्तनं न भवति।

त्रिषु लिङ्गेषु समानं रूपम्।

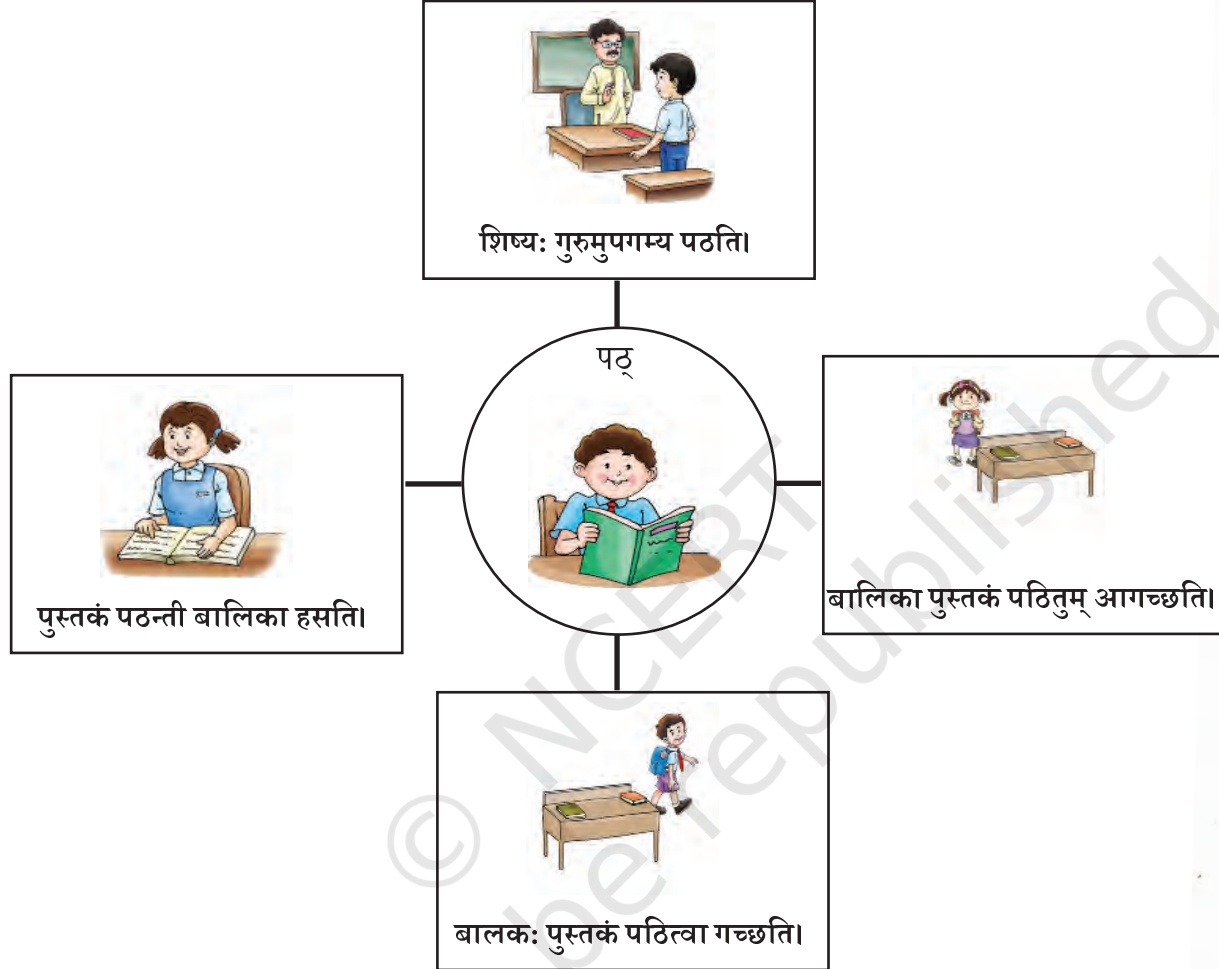
सप्तसु विभक्तिषु समानं रूपम्।

त्रिषु वचनेषु समानं रूपम्।

प्रत्ययाः

कृदन्तप्रत्ययाः

अत्र वयं पश्यामः यत् पठ् धातोः प्रयोगः विभिन्नेषु अर्थेषु भवति। अर्थस्य एषा विभिन्नता प्रत्ययानां प्रयोगेण सम्भवति। यथा उपसर्गाः शब्दानां धातूनां वा पूर्व संयुज्य अर्थपरिवर्तनं कुर्वन्ति प्रत्ययाश्च शब्दानां धातूनां वा पश्चात् संयुज्य अर्थ-विस्तारं कुर्वन्ति।

क्त्वा-प्रत्ययः

(वाक्य में मुख्य क्रिया से पूर्व किए गए कार्य में पूर्वकालिक क्रिया को व्यक्त करने के लिए धातु में क्त्वा प्रत्यय का योग किया जाता है।)

यथा— बालः आपणं गत्वा फलानि आनयत्। (गम् + क्त्वा = गत्वा)

अधः प्रदत्त-वाक्यानि पठन्तु —

सः बहिः दृष्ट्वा आगच्छति। (दृश् + क्त्वा)

रमेशः मित्रं स्पृष्ट्वा अधावत्। (स्पृश् + क्त्वा)

सः दुग्धं पीत्वा शयनं करोति। (पा + क्त्वा)

गुरुं पृष्ट्वा एव कक्षायाः बहिर्गच्छ। (प्रच्छ् + क्त्वा)

अत्र गत्वा, दृष्ट्वा, स्पृष्ट्वा, पीत्वा, पृष्ट्वा इति शब्देषु 'क्त्वा' प्रत्ययस्य प्रयोगः अस्ति। एकेन कर्त्रा एकं कार्यं सम्पाद्य अन्यत् कार्यं क्रियते तदा प्रथमक्रियायामस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

1. कोष्ठके प्रदत्तधातुषु क्त्वाप्रत्ययप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत-

- रामः रावणं ..... सीतां प्राप्नोत्। (हन्)
- प्रश्नस्य उत्तरं ..... छात्रः प्रसीदति। (ज्ञा)
- सीता गीतायै पुस्तकं ..... गच्छति। (दा)
- सा कथां ..... श्रावयति। (लिख्)
- श्रोतारः कथां ..... प्रसन्नाः भवन्ति। (श्रु)
- बालाः ..... आगच्छन्ति। (धाव्)
- पुष्पं ..... प्रसीदामः। (घ्रा)
- गायकः गीतं ..... संतुष्टिं प्राप्नोति। (गै)

ल्यप् प्रत्ययः

(पूर्वकालिक क्रिया के अर्थ में ल्यप् प्रत्यय का भी प्रयोग होता है। जहाँ धातु से पूर्व कोई उपसर्ग लगा होता वहाँ क्त्वा के स्थान पर ल्यप् प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

यथा — सः गुरुं प्रणम्य कक्षां गच्छति।

2. अधुना एतानि वाक्यानि पठन्तु भेदं चावगच्छन्तु —

बालः पितरम् अनुगम्य कार्यं करोति। (अनु + गम् + ल्यप्)

अहं कार्यं समाप्य एव गमिष्यामि। (सम् + आप् + ल्यप्)

त्वम् वृक्षम् आरुह्य किं करोषि? (आ + रुह् + ल्यप्)

महोदये! वृक्षात् फलं प्राप्य तुष्टो भवामि। एतेषु वाक्येष्वपि एकं कार्यं कृत्वा एवापरं कार्यं क्रियते परं यदा वयं ध्यानेन एतानि वाक्यानि पठामः तदा स्पष्टं भवति यदत्र क्त्वा स्थाने ल्यप्

प्रत्ययस्य प्रयोगः अस्ति, यतः अत्र धातूनां प्रयोगः उपसर्गेण सह कृतः। अतः अत्र क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः अस्ति। अधुना प्रकृति-प्रत्यय-विभागेन विस्तरेण अवगच्छामः —

यथा —	प्रकृतिः	प्रत्ययः
अनुगम्य	अनु+ गम्	ल्यप्
i. प्रणम्य	प्र+नम्	.....
ii.	सम्+आप्	ल्यप्
iii. आरुह्य	.....+	.....
iv. आदाय	.....+	ल्यप्

3. समुचितप्रत्यय-प्रयोगेण वाक्यानि पूरयत —

छात्रः कक्षायाम् ..... (उत्थाय/उत्थात्वा) प्रश्नं पृच्छति। शिक्षकः उत्तरम् ..... (प्रदात्वा/प्रदाय) तं सन्तोषयति। छात्रः उत्तरं ..... (ज्ञात्वा/ ज्ञाय) प्रसन्नः भवति। सन्तुष्टः ..... (भूत्वा/भवित्वा) पाठं च सम्यक् ..... (अवगत्वा/अवगत्य) गृहं गच्छति।

तुमुन्

[निमित्तार्थक के लिए अर्थात् क्रिया को करने के लिए धातु के साथ तुमुन् प्रत्यय लगता है।]

यथा— बालकः नाटकं द्रष्टुम् गच्छति। (दृश् + तुमुन्)

4. अधुना एतानि वाक्यानि पठन्तु-

अहं जलं पातुम् इच्छामि। (पा + तुमुन्)

मयूरः नर्तितुम् स्वपक्षान् उद्धाटयति। (नृत् + तुमुन्)

विद्यालयं गन्तुम् छात्राः सज्जाः सन्ति। (गम् + तुमुन्)

पिता पुत्राय पुस्तकानि क्रेतुम् आपणं गच्छति। (क्री + तुमुन्)

अत्र द्रष्टुम्, पातुम्, नर्तितुम्, गन्तुम्, क्रेतुम्, इति शब्देषु 'तुमुन्' प्रत्ययस्य प्रयोगः अस्ति। प्रायशः चतुर्थीविभक्तयर्थे 'तुमुन्' प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

उपरि प्रयुक्तानां तुमुन्-प्रत्ययान्तपदानां प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कृत्वा लिखत-

- द्रष्टुम्- ..... + ...
- पातुम्- ..... + ...
- नर्तितुम्- ..... + ...

iv. गन्तुम्- ..... + ...

v. क्रेतुम्- ..... + ...

2. अधुना कोष्ठके प्रदत्तधातुषु तुमुन् प्रत्ययस्य योगेन रिक्तस्थानानि पूरयत-

एकः चौरः एकस्मिन् गृहे चौर्यं कृत्वा ..... (धाव्) इच्छति। गृहस्वामी तं
दृष्ट्वा तं ..... (गृह्) धावति। मार्गे एकः वत्सः धेनोः क्षीरं .....
(पा) तिष्ठति। छात्राः अपि ..... (पठ्) विद्यालयं गच्छन्ति स्म। अतः
जनसम्मर्दे धेनुना आहतः चौरः आत्मानं ..... (रक्ष्) असमर्थः अभवत्।
अतः गृहस्वामी जनैः सह चौरं ..... (बध्) समर्थः अभवत्।

शतृ-प्रत्ययः

(एक कार्य को करते हुए जब अन्य कार्य भी किया जा रहा हो तो परस्मैपदी धातु के साथ शतृ प्रत्यय तथा आत्मनेपदी धातुओं में शानच् प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।)

यथा— 1. गायन्ती बालिका नृत्यति। (गै+ शतृ+ स्त्री.)

2. मोदमानः बालकः पित्रे अङ्गसूचीं प्रदर्शयति। (मुद् + शानच्)

1. अधःप्रदत्तानि वाक्यानि ध्यानेन पठन्तु —

गच्छन् बालकः अपतत्। (गम्+ शतृ)

रुदन्तं बालकं रोदनस्य कारणं पृच्छ। (रुद् + शतृ)

कथां कथयता कथावाचकेन अद्य का कथा श्राविता? (कत् + शतृ + तृतीया विभक्ति)

हसतः बालकस्य नाम किम् अस्ति? (हस् + शतृ + षष्ठी)

एतेषु वाक्येषु गायन्ती, गच्छन्, रुदन्तम्, कथयता, हसतः इत्येताः क्रियाः अपूर्णाः सन्ति परं नृत्यति, अपतत्, पृच्छ, श्राविता, अस्ति इत्यादिभिः क्रियाभिः वाक्यानि पूर्णतां प्राप्नुवन्ति। वाक्ये शतृप्रत्यययुक्तः धातुः शब्दरूपेण परावर्तते, शब्दप्रयोगश्च विशेष्यरूपेण भवति। अतः अस्य लिङ्ग-विभक्ति- वचनञ्च विशेषणानुसारं निर्धार्यन्ते।

संयोजनेन शतृ प्रत्ययस्य 'अत्' इति धातुषु प्रयुज्यते। पुल्लिङ्गे रूपाणि 'गच्छत्' शब्दानुसारं, स्त्रीलिङ्गे पुनः 'ती' इति संयुज्य (गच्छन्ती) 'नदी' शब्दानुसारं, नपुंसकलिङ्गे च 'जगत्' इति शब्दानुसारं भवन्ति।

2. अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा अधुना एतत्सर्वम् प्रयोगेण जानीमः —

यथा- (गम् + शतृ) गच्छन्त्या बालिकया फलं खाद्यते।

हसन्तम्, पृच्छद्भिः, गच्छन्त्या, पश्यन्तः, यच्छते।

- i. पिता ..... (हस् + शतृ) पुत्रं पठनाय कथयति।
- ii. पुस्तकं ..... (दा + शतृ) छात्राय पुस्तकालयाध्यक्षः परीक्षायाः प्रवेशपत्रं यच्छति।
- iii. नाटकं ..... (दृश् + शतृ) दर्शकाः करतलवादं कुर्वन्ति।
- iv. मार्गं ..... (प्रच्छ् + शतृ) पथिकैः छायायां विश्राम्यते।

3. अधुना समुचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत —

- i. रूप्यकाणि ..... श्रमिकः प्रसन्नः भवति। (गणयन्/गणयतागणयन्तम्)
- ii. जलं ..... छात्रेण कक्षायां स्थीयते (पिबन्/पिबता/पिबन्तम्)
- iii. पुत्री ..... (पाल् + शतृ) माता गीतं गायति (पालयन्ती/पालयत्यै/पालयन्तीम्)
- iv. भोजनं ..... (पच् + शतृ) सूदाय शाकानि प्रयच्छ। (पचन्तम्/पचति/पचते)
- v. सः उपरि ..... (दृश् + शतृ) पतति। (दृश्यन्/पश्यन्/पश्यन्ती)

शानच् प्रत्ययः

याचमानाय भिक्षुकाय धनं यच्छ।

वृद्धाश्रमे सेवमानानां बालिकानां नामानि वद।

पूर्णचन्द्रेण शोभमानायां निशायां नौकाविहारः अतीव रोचते।

मालाकारः उद्यानात् पुष्पाणि नयन्तीम् बालिकां पुष्पत्रोटनात् वारयति।

अत्रापि मोदमानः, याचमानाय, सेवमानानाम्, शोभमानायाम्, नयन्तीम् इत्येतानि पदानि अपूर्णक्रियायै प्रयुक्तानि परमत्र शतृ प्रत्ययस्य स्थाने शानच् प्रत्ययः प्रयुक्तः यतः अत्र प्रयुक्ताः धातवः आत्मनेपदिनः सन्ति। अस्य प्रत्ययस्य शकारः मकारे परिवर्त्य चकारस्य लोपेन 'मान' इति अंशः धातुभिस्सह संयोज्य शब्दनिर्माणं भवति। पुल्लिङ्गे, स्त्रीलिङ्गे, नपुंसकलिङ्गे च शब्दरूपाणि देव, रमा, फलवच्च भवन्ति।

1. अधुना समुचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत —

- i. नाटकम् ..... जनाः प्रसीदन्ति। (ईक्षमाणः/ईक्षमाणौ/ईक्षमाणाः)
- ii. सज्जनानां मैत्री क्रमेण ..... भवति। (वर्धमाना/वर्धमाने/वर्धमानाः)
- iii. शीतेन ..... वानरं खगाः गृहनिर्माणाय अकथयन् (कम्पमानः/कम्पमानम्/कम्पमानेन)
- iv. दीपावल्यां प्रकाशेन ..... वीथिषु अमावस्यायाः अन्धकारः सर्वथा नश्यति। (शोभमानायाम्/शोभमानयोः/शोभमानासु)
- v. वृद्धः ..... बालिकायै आशीर्वचनानि कथयति। (सेवमानायाः/सेवमानाम्/सेवमानायै)

2. उदाहरणानुसारं पूर्वक्रियायां शतृ/शानच् प्रत्यय-प्रयोगेण वाक्यानि पुनः लिखत-

यथा— शिशुः चलति, सः रोदिति – चलन् शिशुः रोदिति।

याचकः याचते। सः एकं गृहं गच्छति।

यथा— याचमानः याचकः एकं गृहं गच्छति।

उपदेशकः उपदिशति। सः ज्ञानचर्चा करोति।

उषा गायति। सा उद्याने भ्रमति।

सैनिकः युद्धक्षेत्रे प्रहरति। सः शत्रुं मारयति।

बालिका दुग्धं पिबति। सा प्रसन्ना भवति।

मोहनः दुःखं सहते। सः ईश्वरं प्रार्थयति।

क्तिन् प्रत्ययः (ति)

देश की बहुत सी भाषाओं में क्तिन् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है, जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

अस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः भाववाचकसंज्ञापदानां निर्माणाय भवति यथा —

श्रु + क्तिन् - श्रुतिः

स्तु + क्तिन् - स्तुतिः

कृ + क्तिन् - कृतिः

मन् + क्तिन् - मतिः पदानां रचना भवति

एतेषां पदानां शब्दरूपाणि मतिशब्दवद् भवन्ति।

1. अधोलिखितवाक्येभ्यः क्तिन्-प्रत्यययुक्तान् शब्दान् आदाय उदाहरणानुसारं प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत —

रामायणम् वाल्मीकेः कृतिः अस्ति-	कृतिः-	कृ+	क्तिन्
i. मनुष्यजन्मनः प्राप्तिः पुण्येन भवति।	.....	.....	.....
ii. रमायाः बुद्धिः अत्युत्तमा।	.....	.....	.....
iii. भक्तः ईश्वरस्य भक्तिं करोति।	.....	.....	.....
iv. वानरस्य दृष्टिः फले अस्ति।	.....	.....	.....
v. सिंहात् कस्य भीतिः न जायते?	.....	.....	.....

तद्धितप्रत्ययाः

मतुप् (मत्)

देश की बहुत सी भाषाओं में मतुप् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं। वाला अर्थात् इसके पास है, इस अर्थ में स्वरान्त शब्दों से मतुप् प्रत्यय का योग किया जाता है। उप् का लोप होकर केवल यत् जुड़ता है।

यथा — शक्तिमान् जनः स्वशक्तेः प्रयोगं यथास्थानमेव कुर्यात्।

श्रीमान् श्रिया युक्तः भवति।

बलवान् जनः स्वबलस्य प्रयोगः दुर्बलेषु न कुर्यात्।

गुणवान् एव गुणानां महत्त्वं जानाति।

कीर्तिमतः कीर्तिः स्वयमेव प्रसरति।

‘अस्यास्ति’ इत्यर्थे युक्ततायाः बोधने मतुप् (मत्) प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति। शब्दान्ते अकारः यद्यस्ति तदा ‘मतुप् (मत्)’ इत्यस्य परिवर्तनं ‘वतुप् (वत्)’ इत्येतस्मिन् भवति।

प्रत्यययोजनानन्तरं रूपाणि ‘भवत्’ इति हलन्तशब्दानुसारं भवन्ति।

यथा उपरोक्तवाक्येषु ‘कीर्तिमतः’ शब्दस्य प्रयोगः षष्ठ्यां विभक्त्यां कृतः।

समुचितशब्दं (✓) इति चिह्नेन चिह्नी कुरुत, प्रदत्तस्थाने च लिखत —

- मधुवान्/मधुमान् मधुः खादति। .....
- बलवन्तं/बलमन्तं जनं पश्य। .....

- iii. विद्यामान्/विद्यावान् जगति शोभते। .....
- iv. रूपवता/रूपमता स्वरूपस्य गर्वः न करणीयः। .....
- v. कीर्तिमता/कीर्तिवता कविकालिदासेन अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकं रचितम्। .....

णिनि (इनि)

देश की बहुत सी भाषाओं में णिनि प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

युक्ततायाः अर्थे एव इनि (इन्) प्रत्ययस्य योगः क्रियते।

यथा — रथेन युक्तः- रथी (रथिन्)

बलेन युक्तः - बली (बलिन्)

धनेन युक्तः - धनी (धनिन्)

गुणेन युक्तः - गुणी (गुणिन्)

एतेषां प्रयोगः अपि वाक्येषु शब्दरूपं निर्माणाय क्रियते।

विशेषण- विशेष्य पदानि योजयत —

धनिना	राजानम्	.....	.....
गुणिने	राज्ञि	.....	.....
रथिनम्	पुरुषेण	.....	.....
बलिनि	शासकम्	.....	.....
दण्डिनम्	नृपाय	.....	.....

तरप्-तमप् (तर-तम)

देश की बहुत सी भाषाओं में तरप्-तमप् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

लघुः	लघुतरः	लघुतमः
प्रशस्यः	प्रशस्यतरः	प्रशस्यतमः
कुशलः	कुशलतरः	कुशलतमः

एभिः उदाहरणैः स्पष्टं भवति यत् तुलनायां तरप्-तमप् प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति। यदा द्वयोः मध्ये तुलना क्रियते तदा तरप् यदा च अधिकैः सह तुलना तदा तमप् प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

1. अधोलिखितवाक्येषु समुचितपदेन रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत —

- अविनाशः स्वकार्ये ..... । (पटुः/पटुतरः/पटुतमः)
- सर्वेषु छात्रेषु प्रमोदः ..... । (कुशलः/कुशलतरः/कुशलतमः)
- फलेषु आम्रफलम् ..... । (मधुरम्/मधुरतमम्/मधुरतमम्)
- अश्वगर्दभयोः मध्ये अश्वः ..... । (तीव्रः/तीव्रतरः/तीव्रतमः)
- गीतासुशीलयोः मध्ये गीता ..... । (कुशला/कुशलतरा/कुशलतमा)
- वृक्षेषु देवदारुवृक्षः ..... । (उच्चः/उच्चतरः/उच्चतमः)

मयट् प्रत्ययः (मय)

देश की बहुत सी भाषाओं में मयट् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

- प्रचुरतायाः अर्थे मयट् (मय) प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।
  - वस्तुवाचकशब्दैः (खाद्यवस्तूनि विहाय) विकारार्थेऽपि मयट् प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।
- यथा — स्वर्णमयः, तेजोमयः, मृण्मयः इत्यादि।

1. मयट् प्रत्यययुक्तानि पदानि आदाय प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत —

- सौन्दर्यमयी कलिका उद्याने शोभते। .....
- स्वर्णमयम् आभूषणं बहुमूल्यं भवति। .....
- तुला लौहमयी भवति। .....
- शान्तिमयं जीवनमेव श्रेयस्करम्। .....
- आनन्दमयं सुखमयम् च विद्यार्थिजीवनम्। .....

स्त्री-प्रत्ययाः

(देश की बहुत सी भाषाओं में स्त्री-प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।)

पुल्लिङ्गशब्देभ्यः स्त्रीलिङ्गपदनिर्माणाय ये प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते ते स्त्रीप्रत्ययाः इति कथ्यन्ते।
प्रमुखाः स्त्रीप्रत्ययाः सन्ति —

- (क) टाप्, डाप्, चाप् (एषु 'आ' अवशिष्यते।)
(ख) डीप्, डीष्, डीन् (एषु 'ई' अवशिष्यते।)

(क) यथा—

अज	-	अजा	बालक	-	बालिका
बाल	-	बाला	सेवक	-	सेविका
सरल	-	सरला	नायक	-	नायिका
कृष्ण	-	कृष्णा	मूषक	-	मूषिका

(ख) यथा—

गोप	-	गोपी	मृदु	-	मृद्वी
देव	-	देवी	पटु	-	पट्वी
नद	-	नदी	साधु	-	साध्वी
व्याघ्र	-	व्याघ्री	गुरु	-	गुर्वी

अभ्यासः

1. प्रदत्तवाक्येषु लिङ्गपरिवर्तनं कृत्वा वाक्यानि पुनः लिखत-

यथा- एकः बालः जलं पातुम् इच्छति। एका बालिका जलं पातुम् इच्छति।

- i. सः सेविकाम् आकारयति। .....
- ii. अस्य नाटकस्य नायकः कः अस्ति? .....
- iii. आचार्यः स्नेहेन पाठयति। .....
- iv. चतुरा बालिका सम्माननीया। .....
- v. श्रीमान् कुत्र गच्छति? .....
- vi. सभायाम् अनेके विद्वांसः आगच्छन्। .....
- vii. बुद्धिमान् बालः पुरस्कारं लभते। .....
- viii. गतवती महिला किम् उक्तवती? .....